

Жантаев А. С., Аскар уулу Т.

*Жантаев Адилбек Сүйүндүкович - С. Нааматов ат. НМУ, ф.и.д., проф..м.а.;
Аскар уулу Таалайбек - С. Нааматов ат. НМУ, окутуучу*

КӨРКӨМ ПРОЦЕССИНИ ТАРИХЫИ-АДАБИИ МАҢЫЗЫ

ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНАЯ СУЩНОСТЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОЦЕССА

HISTORICAL AND LITERARY ESSENCE OF THE ARTISTIC PROCESS

Аннотация. Макалада көркөм процесстин тарыхый-адабий маңызы тууралуу маселе козголот. Көркөм чыгармачылыктын өз доору менен байланышына олуттуу көңүл бурулат.

Аннотация. В статье затрагивается вопрос о историко-литературной сущности художественного процесса. Уделяется серьезное внимание связям художественного творчества со своей эпохой.

Annotation. The article raises the question of the historical and literary essence of the artistic process. Serious attention is paid to the links between artistic creation and its era.

Түйүндүү сөздөр: байланыш, доор, көркөм процесс, тарыхый-адабий маңыз.

Ключевые слова: связь, эпоха, художественный процесс, историко-литературная сущность.

Key words: connection, era, artistic process, historical and literary essence.

Көркөм чыгармачылыктын туундулары ар дайым алар жаратылган тарыхый доор менен карым-катнашта каралышы абзел. Бул адабият таануучулук изилдөөлөргө коюлуучу негизги талаптардан. Б.а. адабияттын генезиси жана кызмат өтөөсү жөнүндө, чыгармачыл инсандар жана алар түзгөн көркөм-адабий туундулар жөнүндө изилдөөлөрдө сөзсүз тарыхый мамиле орун алуусу зарыл. Анын үстүнө көркөм объект жана предмет өзүнө тарыхый-адабий мамилени талап этет. Адабиятчы көркөм жана документалдуу булактарды изилдөөдө фактографиялык материалдарды объективдүү окуп-таанышууга милдеттүү. Мында тарыхый башталма адабий ойдон чыгарууга эч качан үстөмдүк кылбоого тийиш. Адабиятчы М. Борбугуловдун пикиринде «...адабий-классикалык көркөм мурас, сүрөткерлердин адабият жана өз чыгармачылыгы жөнүндө ой-пикирлери, тарыхый-адабий процесс, көркөм сөз чыгармачылыгына катышкан ишмерлердин иш-аракетинин таасири жана натыйжасы - адабият таануунун объектиси...» [3, 22-б.] болот. Баарыбыз билгендей, жалпы эле адабияттын тарыхы деген түшүнүк бар. Ал улуттук адабияттардын жаралышын, өнүгүш жолдорун изилдөө менен бирге ошол адабияттардын өкүлдөрүнүн чыгармаларын синхрондук жана диахрондук аспектке талдоого алып, алардын тарыхтан алган ордун белгилейт. Негизи адабият таануу илими, же анын бир бөлүгүн түзгөн адабияттын тарыхы баарыдан мурда тарыхый-адабий фактылардын ортосундагы байланыштарды конкреттүү изилдөөлөрдүн өтө кеңири аймагы, адабият жөнүндө илимдин чордону болуп эсептелет. Ошентсе да жалпы дүйнөлүк адабияттын, анын ичинде ар башка улуттук адабияттардын өнүгүүсүнүн мезгилге, коомго байланыштуу жалпылыктары менен өзгөчөлүктөрү бар.

Дүйнөлүк адабий процесс көп катмарлуу жана көп улуттуу кубулуш болуп саналат. Мына ушул кубулуш көркөм-адабий жаралгаларга тарыхый көз караштан мамиле кылууну талап этет. XIX кылымдын экинчи жарымында дал ушуну туура түшүнүү менен орус окумуштуусу А. Веселовский адабият таанууда тарыхый поэтика деп аталган багытты түптөгөн. Ал адабият таануу илиминин астына аң-сезимдүү түрдө «түрдүү элдерде бирдей шарттардын дал келүүсүндө кайталануучу» [4, с. 46] адабий процесстин чоң стадияларын айкындоо милдетин койгон. Тарыхый поэтика эстетикалык объекттин, б.а. адабий туундулардын генезиси

менен өнүгүүсүн иликтейт. Аны тарыхый мезгил ичинде көркөм өнөрдө болуп өтүүчү чексиз жана бүтпөс диалог процесстери кызыктырат. Мындай процесстерге жалпы эле көркөм сөз өнөрүнүн, анын ичинде жекече чыгарманын, ошондой эле жазуучулук ишмердүүлүктүн келип чыгышын жана өнүгүшүн кошууга болот. Ушулардын баарына тарыхый-адабий мамиле кылуу абзел. Ошентип, адабият таанууда көркөм адабияттын тарыхы, жеке чыгарманын тарыхы, адабий чыгармачылыктын тарыхы өндүү түшүнүктөр катарлаш жашайт.

XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятына келсек, окумуштуулардын айтымында, бул өзгөчө кубулуш катары белгиленип жүрөт. Айталы, залкар окумуштуу К. Асаналиев «Кыргыз элинин сөз искусствосу эң байыркы доордон бери жашап келатса да, ал жазма адабий жолуна, жалпы адабий процесске өтө кечигип келди. Мындай тарыхый шарт, жаңы көркөм өнүгүү жолуна түшүү мүмкүнчүлүгү Октябрь революциясынын жеңиши менен кошо жаралды. ...кыргыз элинин улуттук жазма адабияты бир эле муундун өмүр жашында тарыхта болуп көрбөгөн бир сапаттан экинчи сапатка карай чукул секириктерди жасады», [2, 29-б.] - дейт. Ал ушул эле оюн башка бир эмгегинде улантып, «Эң кыска мөөнөттүн аралыгында жаралып, калыптанган кыргыз совет адабияты айрым бир көрүнүштөрү боюнча дүйнөлүк көркөм үлгүлөрдүн катарына чыкты», [7, 17-б.] - деп айтат. Академик А. Эркебаев «Октябрь революциясына чейин Кыргызстанда профессионал адабияттын жаралышы үчүн зарыл болгон мындай маданий шарттар жана саясий өбөлгө - улуттук мамлекеттүүлүк болгон жок. Мунун башкы күнөөкөрү - падышачылыктын оторчулук саясаты, феодалдык-патриархалдык коомдук мамилелер эле» [10, 17-б.] деп көрсөтөт. Профессор О. Ибраимов адабиятка карата совет өкмөтүнүн саясатын өзгөчө белгилөө зарылдыгын айтат. Анын ою боюнча «кыргыз адабиятынын, өзгөчө анын эми гана өз алдынча доошко жана белгилүү бир чөйрөгө ээ болуп келаткан жазма-профессионал формасынын кандай шарттарда өнүгө турганы дал ошол совет бийлигинин саясатынан өтө көп көз каранды болгон» [5, с. 80]. Бул шилтемелерге караганда кыргыз профессионал жазма адабияты түптөлгөн мезгилинен тарта коомдук милдет аткарууга киришкен. А. Эркебаевдин пикирине кайрылсак, «...кыргыз тилинде үгүтчүл поэзия, публицистика, проза жана драматургия жаралган жана бул кубулуш, көрүнүп тургандай, жаңы коомдун, ал түзгөн жаңы шарттардын жана өбөлгөлөрдүн аркасында гана мүмкүн болгон» [11, 219-б.]. Окумуштуу жаңы түптөлгөн кыргыз профессионал жазма адабиятынын мүнөзү үгүтчүл болгондугун белгилөөдө. Муну адабиятчы К. Артыкбаев да ырастайт: «Коомдук аң-сезимдин спецификалуу жана эң активдүү, таасирдүү жеткиликтүү түрү болгон жаңы көркөм адабиятыбыз Улуу Октябрдын жеңиши менен кошо төрөлө баштап, ал коомдо болуп жаткан улуу революциялык өзгөрүүлөрдү, социалисттик курулуштун жаңылыктары менен артыкчылыктарын, тап күрөшүнүн диалектикасын, адамдардын жаңы турмушка, жаңы эмгекке болгон карым-катнашын жана жаңы турмушту куруу, бекемдөө үчүн жүргүзгөн күрөшүн чагылдырууга тийиш болчу» [1, 44-б.]. Адабиятчы А. Садыков ошол доордогу адабияттын мүнөзү тарыхый-маданий шарттардан алыс кетпегенин төмөнкүчө элестүү туюнтат: «Советтик коом мезгилинде ушул коомдун аты менен аталган адабият жашап жана өнүгүп келгендиги белгилүү. Ал мезгилде ошол коомго берилген жана анын идеяларын пропагандалаган адабият жашагандыгы да айгине. Бул үчүн ал адабиятты күнөөлөөгө болбойт, анткени, ар бир надстройка өз базиси үчүн кызмат кылган сыяктуу эле көркөм адабият да, өзү жашаган коом үчүн иштейт. Андан башкача болууга мүмкүн эмес» [9, 5-6-бб.].

Жогоруда айтылгандардан чыгуучу тыянак - XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабияты, анын ичинде прозасы менен поэзиясы агитациялык-пропагандалык мүнөздө түптөлгөн, ал коомдун керектөөсү үчүн кызмат өтөгөн, бул тарыхый-маданий шарттарга жараша болгон. Анткен менен улуттук маданиятта жетишилген эң башкы натыйжа - кыргыз профессионал жазма адабиятынын жаралуусу жана гүлдөп өнүгүү жолуна түшүүсү эле. Биз мына ушуну эстен чыгарбоого тийишпиз.

Ал эми кезегинде бүткүл Советтер Союзуна кирген улуттарды бир мамлекеттүүлүккө уютуп турган орус элинин тарыхында, орус маданиятынын тарыхында Октябрь революциясынын маани-маңызы бүгүн бир аз башкача бааланат. Кыргыз профессионал жазма адабия-

тынын пайда болуусун чоң жетишкендик катары карап жатып, буга контраст катары биз муну да чагылтып кеткенибиз оң. Белгилей турган негизги жагдай, орус адабияты Октябрь революциясына чейин эле өзүнүн гүлдөө доорун баштан кечирген. Андыктан Октябрь революциясынан кийинки орус адабиятынын өнүгүүсүндө керек болсо сапаттык төмөндөө жүргөн. Тарыхый шарттарга, жеке алсак, совет бийлигинин саясатына ылайык адабий процесстин үгүтчүл маанайга, тап күрөшүнө, идеологиялык муктаждыкка бет бурушу мына ушуну шарттаган.

Бул кубулуш «История русской литературы XX века (20-90-е годы). Основные имена» аттуу эмгекте мындайча сыпатталат: «Зор саясий алааматтан улам бирдиктүү улуттук адабият үч бутакка ажыраган (тарыхта болбогон окуя): советтик деп аталган адабиятка, «кармалган» (басылып чыкпай жаткан - А. Ж.) (өлкө ичиндеги) адабиятка жана чет элдеги орус адабиятына. Алардын көркөмдүк принциптери, темалары, авторлор курамы, мезгилдешүүсү жетишерлик айырмалуу. Революция адабияттын бардык үч бутагында тең өтө көптү аныктады. Бирок улуу ажыроо 1917-жылдын октябрь-ноябрында жүргөн жок. ...20-жылдардын эн башынан тартып Россиянын маданий жакырлануусу да башталат (тагыраагы, кескин күчөйт)» [135, с. 9-10]. Ал эми XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында орус адабияты өзүнүн «күмүш кылымын» өткөрүп жаткан эле. Бул кубулуш мындайча сүрөттөлөт: «XIX кылымдын аягында - XX кылымдын башында мурда жогору даражадагы дүйнө көрүмдүк биримдикке ээ болгон орус адабияты, эстетикалык жактан көп катмарлуу болуп калды. Европалык маданияттын терең кризиси менен белгиленген жана мурунку идеалдардан көңүл калуунун жана жашап турган коомдук-саясий түзүлүштүн өлүмүнүн чукулдоосун туюунун натыйжасы болуп калган бул мезгилди орус маданиятында «Күмүш кылым» деп аташкан» [175, с. 62]. Анткен менен орус адабиятындагы төмөндөө ошол бойдон эле улана бербейт, ал кайра көтөрүлүүгө жол ачат: «Кылым соңунда орус адабиятынын үч бутагынын иш жүзүндө биригүүсү болуп өттү да, анын башкы биримдигин көрсөттү: эң бийик көркөм дөөлөттөр бардык үч бутакта тең, анын ичинде советтик адабиятта да болду» [135, с. 14].

Талдоодон көрүнүп тургандай, улуттук маданиятыбыздын тарыхында кыргыз профессионал жазма адабиятынын жаралуусунун өзү чоң ийгилик болгон. Албетте, жаңы түптөлгөн адабият коомдук буюртма менен иштегени, үгүтчүл маанайда болгону мыйзам ченемдүү көрүнүш эле. Анан да XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятынын бүткүл өнүгүүсү коомдук-маданий кырдаалдарга жараша жүргөн. XX кылымдагы Кыргызстандагы көркөм процесс толугу менен терең тарыхый-адабий маңызга ээ болгон. Анткен менен ошол учурдагы улуттук адабиятыбызда бийик деңгээлдеги көркөм дөөлөттүк туундулар жаратылган. Муну эч кандай тана жана чана албайбыз.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси:

1. Артыкбаев, К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст] / К. Артыкбаев. - Б.: ТАС ЖЧК, 2004. - 656 б.
2. Асаналиев, К. Көркөм нарк: Адабий-сын макалалар [Текст] / К. Асаналиев. - Ф.: Кыргызстан, 1988. - 236 б.
3. Борбугулов, М. Адабият теориясы [Текст]: окуу китеби / М. Борбугулов. - Б.: Шам, 1995. - 552 б.
4. Веселовский, А. Н. Историческая поэтика [Текст] / А. Н. Веселовский. - М.: Высшая школа, 1989. - 412 с.
5. Ибраимов, О. История кыргызской литературы XX века [Текст]: в 2-х т. / О. Ибраимов. - Б.: Бийиктик, 2013. - Т.1. - 480 с.
6. История русской литературы XX века (20-90-е годы). Основные имена [Текст]: учебник. - М.: МГУ им. М. В. Ломоносова, 1998. - 480 с.
7. Кыдырбаева Р. З. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү [Текст] / Р. З. Кыдырбаева, К. Асаналиев. - Б.: БИЛД, 2004. - 572 б.
8. Манн, Ю. Мировая художественная культура. XX век. Литература [Текст] / Ю. В. Манн, В. А. Зайцев, О. В. Стукалова. - СПб.: Питер, 2008. - 464 с.: ил. - (Мировая художественная культура). - Прилож. 1 CD.

9. **Садыков, А.** Кыргыз залкарлары [Текст]: 11 томдук / А. Садыков. - Б.: Бийиктик, 2012. 1-том. - 304 б.

10. **Эркебаев, А.** Элдик эпостон адабий эпоско... [Текст]: Адабий изилдөөлөр жана сын макалалар / А. Эркебаев. - Ф.: Адабият, 1990. - 248 б.

11. **Эркебаев, А.** Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары [Текст] / А. Эркебаев. - Б.: Учкун, 2004. - 254 б.